

KERESZTÉNYSÉG ÉS HALADÁS EÖTVÖS JÓZSEF GONDOLATVILÁGÁBAN

Százötven évvel ezelőtt, 1813 szeptember 13-án született Eötvös József, államférfi és író, akinek regényei új korszakot nyitnak a XIX. század magyar prózairodalmában. A nagyobb távlatra s az eszmék elmélyültebb kifejezésére törekvő írói igény már *A Karthausi* lapjain jelzi ezt a korszak-váltást. A korabeli regények zömét a külső történet kezdetleges rajza és bizonyos erkölcsi tanulság levonása jellemzi, Eötvös e helyett kiszélesíti az ábrázolt világképet, s az ember és társadalom viszonyában a kor legfontosabb kérdéseit villantja fel. A szellemi áramlatok fluktuációjával együtt az irodalom érzelmi gazdagsága is megnő; Eötvös az emberi lélek sokirányú, sőt ellentmondásos rezgéseit is felfogja és finom árnyalatokkal ábrázolja regényeiben. *Kármán* vagy *Jósika* a külföldi irodalmaknak csak egy-egy hajtását ülteti át a honi talajba, Eötvös több jelentős írótól nyer ösztönzést: ez a hatás eredeti gondolatokat ébreszt és egyéni színekkel gazdagítja írásművészetét. *Jósika* történelmi regényei kialakítják az olvasókedvet, Eötvös pedig magasra emeli az irodalom intellektuális színvonalát és egy mélyről fakadó erkölcsi tartásba ágyazza. Az erkölcsi érzést nem morális tétélekkel, hanem a jellemek belső rajzával és a humanitás erős izzásával mélyíti el az olvasóközönségben.

Eötvös regényeinek jelentőségét és széles, európai horizontját a kortársak közül többen felismerik, de az egyes művek eszénei és művészi kapcsolatában, elemzésében mégis számos félreértésre, hibás értékelésre bukkanunk. Ezek elhomályosítják az életmű lényegét és a későbbi korok irodalmi kutatóit tévutakra vezetik. *A Karthausi* bonyolult eszmeisége és regényhőseinek érzékeny lelkialkata sokféle irányba tereli a kritikusok figyelmét. A német irodalomhoz tapadó felfogás Werther-utánzatnak minősíti és a szentimentalizmus közös ismertető jegeit keresi benne. Sokan az ábrázolt kor világfájdalmas tüneteiben is csak egyéni vonásokat fedeznek fel és a regény gazdag problematikáját érzélgős szerelmi történetre szűkítik. Gyakori a tételes vallás közép-pontba állítása is. *Concha* Győző felemás magyarázatában kifejti, hogy *A Karthausi* a hittételekből semmit sem tartalmaz, „s egészben véve inkább az általános kereszténység, inkább egy bölcselmi vallás gondolatkörében mozog” —, de előzőleg mégis a katolikus egyház szertartásainak magasztalását és a szerzetesi intézmények lélektani igazolását véli felismerni a regényben. *Concha* és *Bodnár* Zsigmond nyomán egyre többen hajlanak a vallás szerepének túlzott kihangsúlyozására.

A Karthausi-ról szóló írások közös hibája, hogy a regény szerteágazó eszmeiségét, történelmi és társadalmi mozgatóerőit figyelmen kívül hagyják. A francia környezetben játszódó regénynek a korabeli magyar viszonyokkal közös magja is van; a jelenségek pusztán lélektani vizsgálata sok új felfedezéstől fosztja meg a kritikusokat. A mai olvasó ösztönösen érzi, hogy az író „a csalódás, a kiábrándultság gyökereit nem csupán a személyes sorsban, hanem a társadalmi valóságban is megmutatni igyekszik. A szerelmi kiábrándulás, az emberi jellemben való csalódás mögé Eötvös odarajzolja a nép mély csalódását is”.

Sötér István pontos és helytálló megállapításai világossá teszik *A Karthausi* nehezebben érthető és ellentmondásos vonatkozásait, de mo-

nográfiajából a keresztény felfogás és erkölcs mélyebb tartalma és összefüggései kirekesztődnek. Concháék a humánumból eredő pozitív vonásokat is az egyház javára írják, Sötér viszont csökkenteni próbálja a keresztény tendenciák határozott kicsengését. Sötér elsősorban A Karthausi befejezésével kapcsolatosan cáfolja Bodnár és Concha fejtegetéseit, akik csak Gusztáv hitetlenné válásának és megtérésének motívumát fogadják el — („A költő az oltárhoz vezet bukott hősét és ki akarja engesztelni Istennel”) — s az elmélkedéseken kívüleső világi törekvésekkel nem törődnek. Sötérnek igaza van abban, hogy a regényt a misztikus, pietista lelkiállapoton kívül több, különböző irányba ható szellemi és lelki rugó is mozgatja. De ismételten megelégedezik a keresztény szellem lényegéről és az abból sarjadó eleven erőkről; nem veszi észre, hogy Eötvös az elvont, misztikus gondolatok mellett a kereszténység közösségi érzésének és cselekvő szeretetének szép momentumait is bemutatja.

Justus orvos életét a jóság, a másokért való munkálkodás öröme aranyozza be. Kiegyensúlyozott lénye szinte árasztja a melegséget maga körül — Gusztávnak is ő az utolsó igazi támasza —, „mert másoknak élt, mert meghatva hivatásának szentsége által, e léleknek magasabb célja vala, mint önboldogítása; mert hasznosnak, szükségesnek érzé magát”.

A Bernát-hegyen élő szerzetesekre való emlékezésben Eötvös mély rokonszenvvel ír e bátor és önzetlen férfiakról, akik az örök tél hónapban mindig kézen állnak a segítségre. Küldetésük nemes érzésekből fakad, nem „az élet fáradtságának kerülése” jellemzi őket — mint egyes papi rendeket —, hanem a „lelkesedés azért, mi e földön a legfenségebb: embertársaink javáért”. A lavina alól megmentett személyeket a feljük forduló emberi részvét sugarai térítik magukhoz.

Gusztáv és az arisztokrácia önzésével szemben Eötvös a szegény emberek tiszta és romlatlan életét állítja példának. Az idilli érzések megalapozott erkölcsi felfogást tükröznek. „Fogd körül férfias karokkal kedveseidet, pihentesd fáradt fejedet a hú nő kebelén, lásd felnövő gyermekeidben jövődnök támaszát, áldjad Istenedet, hogy éltednek ennyi szeretetet adott...” A szeretet hangja egyre nagyobb erővel szólal meg a különböző érzések és gondolatok orkeszterében. „Nem tanít-e szeretetre minden, a mit látunk, hallunk, minden, a mi körülöttünk él, virul s tenyészik?” — Vagy másutt: „...nem a szeretet-e éltünk egyetlen boldogítója? a fénypont, mely létünkön átsugárzik, a mint a nap, világot és meleget terjeszt határain...”

A lírai pátoz egyik legszebb megnyilatkozása Gusztáv imája a regény közepe táján. Az Istenhez való fordulás pattanásig hevített monológja művészi erővel idézi fel a hitet, reményt és szeretetet.

„Mindenható lény! te, kinek teremő lehellete alatt világok forognak, s az emberi szív dobog; kinek fensége előtt a ragyogó nap s legkisebb teremtmény egyenlő; ...nézz le szegény emberi nemedre s add vissza hitét; hitét, mely mint földnek a napsugár, mint tengernek dagálya, mint a fonyadt virágnak harmatod, szükséges, hogy viruljon, emelkedjék, éljen; — adj egy fenséges gondolatot, mely lelkeinket a porból, hova süllyedünk, fölemelje; adj egy reménysugárt e sötét bizonytalan életnek. Oh adj világosságot nekünk!... A bölcsek, kiket bámulva követünk, kételkedő bizonytalanságban tévelyegnek; ösvényünk eltűnt, reméyleink elhagyának; oh irgalmazz kínainkon... küldd le nekünk is sugáraidat, hogy lelkeinkben is világosság legyen, hogy mi is ismét ra-

gyogva álljunk színed előtt, hogy mi is áldva emelhesd szavainkat teremtményid végetlen seregével. Oh! adj világosságot nekünk, Istenem!”

Sőtér felfigyel a magasságokban szárnyaló fohászra, (Bodnár és Concha meg sem említi!), de amíg bennünket a hitre és szeretetre szomjazó ember felemelkedése nyugoz le, ő a forradalmi eszmék megújulásának vágyát ismeri fel a művészi ihlettségű részletben.

A *falu jegyzőjében* feloldódik A *Karthausi* lapjain tapasztalt belső vívódás és eszmei eklekticizmus, s az író egy széles körképben fordul a fennálló társadalmi viszonyok és sajátos vármegyei bűnök ellen. E széles horizontú regény még változatos formában is a reformkor emlékezetes műve maradt volna, de Eötvös sokkal többet ad ennél: döbbenetes erejű és hiteles rajzot egy ma már kuriózumnak tűnő társadalmi betegségről és életformáról.

A magyar realista próza *Móriczig* egyedülálló remekművét egyesek a torzók közé sorolják, elvitatva eszmei jogosultságát és művészi pontosságát is. Bodnár Zsigmond kevés olyan szépirodalmi művet ismer, „mely ennyire eltorzította volna az életet”. Elemzése mulatságos és boszszantó: A *falu jegyzője* vélt hibáit és „gyarlóságait” együtt emlegeti az ugyancsak leértékelt *Dickenssel* és *Beecher-Stowe*-val.

A *Budapesti Híradó* 1845-ös évfolyamának névtelen bírálata szélesebb fronton indít támadást. Ez az írás nemcsak A *falu jegyzőjé*-t, hanem az Eötvös által szeretettel és művészi erővel ábrázolt népi alakokat is célba veszi: „Sajnálni kell tehát, hogy lelkes és értelmes szerzőnk, a költőt politikai pártembernek alávétve, a főérdeket a társaság alsó rétegeinek juttatja martryi koronával tüntetve fel s a túró erény glóriájában minden aljasságot, midőn másfelől a kiválóbb állás emberei a nevetségességnek, minden gyarlóság, rosszóság, sőt bűnnek képviselőivé tétetnek”.

Eötvösre jellemző, hogy válaszában elsősorban nem is önmagát védi: az „aljasnak” minősített nép nevében utasítja vissza a gyalázkodó írást. De kristálytisza érvelése sem tudja megakadályozni A *falu jegyzője* igazságán feldühödött uralkodó osztály újabb támadásait. *Dessewffy* Emil Eötvöst és társait (nem tudjuk, kit sorol ide) okolja az irodalmi ferdtésekért. „A gazdagot és a magasb állásút a bűnök minden nemeiben fetregőnek festik; ellenben a szegényt és az alsóbb rendűt úgy állítják oda, mintha egytől egyig mind az érénynek és jóságának példánya volna”.

Számos részletet érintő írás a regény bűnös alakjait próbálja hófehérre mosni. *Beöthy* László az alispánné tragikus sorsát „túlzigorúnak” ítéli meg; szerinte a minden ízében gonosz nő tetteit a családi szeretet vezérli. Bodnár Zsigmond alapos melléfogással bizonygatja, hogy „a Nyúzó-féle szolgabírói alakok lehetetlenek voltak, a táblabírák, a vármegye urai az altruisztikus gondolkodástól indítva nem lehettek annyira kegyetlenek, mint Eötvös rajzolja...”

A felzúdulás azt jelzi, hogy a regény szokatlanul éles kritikája nemcsak az uralkodó osztály, hanem a hozzá igazodók önértzetét is sérti. Sőtér pontosan látja, hogy „az irodalom többnyire valami bocsánatkérő mosollyal, tréfás legyintéssel toldotta meg a megyéről, a dzsentirről szóló bírálatot. Eötvösnél ilyen mosolyt, ilyen tréfálkozást, anekdotázást hiába keresnénk. Bocsánatot nem kér. Gyilkos gúnnyal, ellágyulást nem ismerőn, férfiasan és felháborodottan vádol...”

Egyfelől kemény, meg nem alkuvó kritika; a másik oldalon, a becsületesebb emberek rajzában pedig meleg, humanista részvét és a szenvedők iránti rokonszenv vezeti az író. *Szabó* Dezső tanulmánya Eötvös

gyökér-tehetségének „a minden jóságot megélő, minden szenvedéssel együtt rezonáló szimpatikus képzeletet” jelöli meg, amelynek a szána-
lom a megindító és kialakító ereje.

A szenvedés *A Karthausi*-ban elvont, bölcséleti színezetet kap, itt már közvetlenül a szereplők életében jelentkeznek és mély együttérzésre mozgósítja az olvasót. Eötvös Tengelyi és Viola sorsában a jók és az igazak hátrányos, kisebbségi helyzetét mutatja meg; a sors az ő esetükben valóban „a legnemesebb vállakra rakja terheit”. Az erkölcsi érzés egyikükből sem hiányzik: Violát csak a többszörös kényszer teszi zsi-vánnnyá; Tengelyi az író tanúsága szerint mindig követi a „morál paran-csait” és az erkölcsöt kijátszó „kivételekhez” sohasem fordul.

Eötvös a felekezeti gyűlölködés és bizalmatlanság álkeresztény vo-násai helyett egy tiszta, átfogó kereszténység körvonalait vázolja fel.

Ezt a szellemet különösen Vándory Boldizsár lelkipásztor jellemzése tükrözi. Eötvös katolikus létére nem áll emberszerető és igaz úton járó protestáns papot népszerűsíteni regényében. A megyei börtönben Ván-dory mellett egy katolikus káplán is gyakorolja hivatását. Kettőjük fel-fogásában világosan kifejeződik a cselekvő szeretet emelkedett gondo-lata: e papok „jobbnak tarták, ha a házban, hol vallásról annyian szólnak, ők ketten teszik azt, mit vallásuk parancsol”. A papi hivatást nem a más vallás ellen irányuló harc, hanem a lélek gazdagsága és a hívek érdekében történő munkálkodás szentesíti. Vándory keresztény huma-nizmusa töretlen: a kor felfogásával ellentétben még az üveges zsidót sem rekeszti ki embertársai sorából. Ez a kigúnyolt és megvetett ember sohasem tapasztalt részvétet maga iránt. Amikor haldoklik a börtönben, Vándory felkeresi: ápolja és vigasztalja a sokat szenvedett embert, mert érzi, „hogy a szamaritánusról írt evangélium által a felebaráti szeretet-nek parancsa nem csak vallástársainkra terjesztetik ki, s hogy a szent könyvben, melyhez életét irányozá, nekünk embereknek csak a szeretet tétetik kötelességül...”

A falu jegyzője a hősök alakjában és több elmélkedő leírásban ál-lítja elénk az író tisztultabb ember-eszményét. Eötvös értékrendszere mindenki számára érthető; az anyag és a természet csodái sem hatnak annyira, „mint egy valóban jó ember közeledése, ki hitétől lelkesítve, csendes munkásságával embertársai boldogításán fáradoz”.

Történelmi regényében Eötvös már nem követi ezt az ábrázolási módot; a jó és a rossz közérthető ellentéte s a stílusban is megnyilvánuló rokonszenv és ellenszenv helyett tárgyilagos szemmel kíséri nyomon a Dózsa-féle parasztforrádalom főbb mozzanatait. *A Magyarországon 1514-ben* a történelmi helyzet súlyosságát és a negatívumok egész sorát tárja az olvasó elé: a feudális elnyomás tarthatatlanságát, — de forradalom-tól való idegenkedést és félelmet is —, a csődbejutott nemzeti királyság vergődését, a főpapság és alsópapság közötti szakadékot, a társadalmi osztályok aránytalanságát és fejletlenségét. A szereplők rajzában az író reformeri, javító szándéka kevésbé érvényesülhet, de kárpótól ezért a regény kiteljesedő, érett művészete és sokrétűsége”.

Eötvös forradalommal kapcsolatos felfogását számos kritika eltor-zítja. Az író a „népi indulatok örvényében” valóban veszélyben látja a jogot és az igazságot, de ugyanakkor a forradalmi indulatot is indokolt-nak tartja. A kritikák leszűrt tanulsága a maguk oldalára billenti ezt a szélsőségektől tartózkodó, higgadt felfogást. *Paulay* Laura évtizedek ha-mis véleményét fogalmazza meg, amikor a regényben élesen exponált jobbágyi elnyomást nem mint az alsó osztályok elleni büntetett helyte-

leníti, hanem azért, mert „démoni indulatokat kelt”, „letépi a jámborság álarcat” és „szenvedélyeket robbant ki” — vagyis az uralkodó osztályok számára kényelmetlen helyzetet teremt.

Bodnár Zsigmond a királyság és az egyház tekintélyének aláadását érzi Ulászló király és Bakács Tamás ábrázolásában. Meggyőződése, hogy a hívó király kigúnyolásával, a bíbornok és a püspökök vallási közömbösségének érzékeltetésével az író a vallást is pellengérré állítja. Bodnár hibáztatja Eötvöst, hogy „1840 előtt még nagy és előkelő helyet foglal el lelkében az isteni; őszintén siratja hanyatlását; 1840 után már a nép butaságának tényezőjéül, a hatalom birtokosainak eszközeül mutatja be”.

Bodnár ezúttal is téved. Eötvös hitelesen jeleníti meg a történelem erőit és szereplőit, a külső elemek aprólékos csoportosítása nem dönthet eszmei, világnézeti kérdésekben. Bakács érsek alakjában a realista ábrázolás legjavát kapjuk: társadalmi emelkedésének és egyéni becsúgyának színes rajzából nem hüvelyezhető ki az író vallásról alkotott kedvező vagy kedvezőtlen véleménye. Ulászló sem válik nevetségessé a regény lapjain. „Ha más viszonyokban él — írja róla megértően és nem túlzó karikírozással Eötvös —, határtalan jósága, a szeretet, mellyel övéihez ragaszkodott, vallásos türelme s azon engedékenysége, mellyel saját kívánatait másoknak alárendelé. őt szeretetreméltó emberré tették volna; itt, a magas királyi polcon, e jó tulajdonok is hibákká változtak...” Eötvös világosan szól a hit belső tartalmáról és a nép körében gyakorolt hatásáról, s elsősorban az egyházi intézményekkel való visszaéléseket és a keresztény eszmék lejárátását kifogásolja. A XVI. században a szegénysorsú embertől „még a vallás vígasztalása is megtagadtatott; papjának, kinél azt kereshetné, a patronus gyermekeket, tudatlanokat, erkölcsatlenségek által közmegvetésben állókat nevez ki; sok helyt a lelkipásztor-ság a gazdasági tisztséggel köttetik össze, hogy a jobbágy még Isten oltárához se tekinthessen föl a nélkül, hogy zsarnokával ne találkozzék szeme”.

Az író a történelmi események és produktumok elbírálásában szigorú tárgyilagosságra törekszik: az egyház körében elkövetett hibákat nem takargatja, de az indokolatlan támadások ellen is szót emel. Egyik fejtegetésében az egyházat az anyagi érdekekből sarjadó társadalmi önzéssel állítja szembe. „Felvilágosodott korunk, mely az anyagi érdekek kultuszát csaknem vallásává emelé, s miután attól, mit múlt századok szentnek tartának, megvetéssel fordult el, legalább a birtok szentségéhez ragaszkodik, nagyon téved, ha a múltról szólva, csak az egyházat vádolja kegyetlenséggel. Műveltség által megszelídült századunk elborzad a máglyák előtt, melyeken anyyi ész, tudomány vagy erkölcsi tisztaság által kitűnő férfiu végzé életét: de ne gondolja senki, hogy az anyagi érdekeknek nem voltak mártírjai, hogy a birtoknak nem volt több Szent-Bertalan napja”.

Lőrinc papban, a regény legtörténelmebb jellemű hősében harmonikusan elegyednek a haladás és a hit meggyőződést árasztó vonásai. A Dózsa-forradalom eszmei vezére érzékeny lelkű férfi, akit kinnal tölt el az emberek szenvedése, s akinek — Márton barátal ellentétben — nem a vérengzés és a bosszú, hanem az emberszeretet adja kezébe a fegyvert. Sokáig önösségébe fordulva él, csak élete virágjában döbben rá a szeretet nélkülözhetetlen voltára és a közösségben rejlő erőkre. „Eszembe jutott, mi szépség a panna hivatása e földön; eszembe jutott, hogy az, ki, mint én, a nép soraiból emelkedett ki, s minden szenvedéseit

ismeri, nem választhat magának szebb célt, mint hogy e szenvedéseknek vizsgálójává legyen . . .”

Eötvös utolsó regénye, *A nővérek* nem éri el az előző alkotások színvonalát. A szabadságharc után megjelent műben az emberi és nemzeti vonatkozások leszűkülnek; a történet egy nevelési tétel körül bonyolódik, mintegy felidézve a palota és kunyhó romantikus szemléletét. A gondolkodó, a reformer és a történetíró Eötvösön a fáradtság jelei mutatkoznak, a regényt már csak néhány szál köti össze a korábbi művek eszmei világával.

A halványan rajzolt figurák közül elsősorban Farkas Máté plébános markáns alakja emelkedik ki. Eötvös életvidám, vadászó-kártyázó papot örökít meg benne, aki e mellett hivatása magaslatán álló személy, híveinek igaz pásztora és jótévője is. Bátor helytállása és humanizmusa különösen a felvidéki parasztlázadás idején mutatkozik meg. Nem menekül el az urakkal, ott marad hívei között. „A szegény népek soha sem volt inkább szüksége reám, mint éppen most”. — „A nép mindig érdemes reá, hogy egyesek magokat érte feláldozzák, érdemes már azért is, mert ő szintén annyiszor áldozza fel magát, s annyiszor áldoztatik fel egyeseknek”.

A nép védelmében szembeszáll az urak érdekeit szolgáló gazdatisztel is, aki képmutató módon a szegény emberek vallástalanságával magyarázza a mindenütt fellobbanó lázadásokat. népi mozgalmakat. A plébános éppen ellenkezőleg, az uralkodó osztály vallási közönyére mutat rá: képviselői örülnek, ha Krisztus igéit megszeghetik.

A regény vagyonos szereplői nem törődnek a nemzeti és társadalmi haladással, magánéletük szűk falán túlra nem tekintenek: Káldory „megvetéssel szól a mozgalmakról”, amelvek a meglévőnél jobb állapotokat teremthetnének a hazában. Farkas Máté sokat töpreng az ország sorsán és az emberek életén; Káldoryék felbomló házassága kapcsán felismeri a munka jelentőségét is. Szavaiban a céltalan, parazita élet kritikája csendül meg. „...ki minden cél nélkül él, ki semmi terhet magára vállalni nem akar, kivált, ha fényesebb tehetségekkel bír, végre az élet válik terhére . . .” A zsákutcába jutott életeken nem segít az előkelő származás és a vagyon sem. „Míg az, ki mindennapi kenyeret, vagy az élet kényelmeit csak munkája után szerezheti meg, családjában a főindokot találja, mely őt törekvésre serkenti: addig azok, kiknek egvedüli foglalatosságuk mulatságban áll, családjaikban csak akadályt látnak, mely őket örömeiktől elvonja”.

A vagyonos osztály tagjainak lelki meghasonlásával, érdektelenségével szemben a becsületes munka felemelő jellege domborodik ki: Eötvös a munkában a család egységének és erkölcsi szilárdságának egyik biztosítékát látja és ösztönösen is felcsillant valamit az igazságos társadalom lényegéből. A munka „aranyfedezetének” korai felismerése, a haladás őszinte, belső igenlése és a művek alapszövegében rejlő nemes keresztény vonások még ebben a kevésbé sikerült regényben is Eötvös vonzó szemléletéről és gondolkodásáról tanúskodnak.

Az évfordulókra való emlékezés sok esetben olyan „ébredésnek” bizonyul, amely mögött nem lobog az olvasók érdeklődése. Eötvös regényeit azonban ma is olvassák; a belőlük kiáradó tiszta emberség és páratlan művészi erő még sokáig megőrzi azokat a magyar irodalom kivételes értékei között.